

Yusufefendizâde'nin Hz. İbrahim'e İsnad Edilen Üç Yalan Meselesini Şerhi

Murat Bahar

Dr. Öğr. Üyesi, Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi,
Tefsir Anabilim Dalı
Assistant Professor, Burdur Mehmet Akif Ersoy University, Faculty of Theology,
Department of Tafsir
Burdur, Turkey
muratbahar25@gmail.com
orcid.org/0000-0001-7694-329X

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi /Research Article

Geliş Tarihi / Received: 30 Eylül / September 2024

Kabul Tarihi / Accepted: 4 Kasım / November 2024

Yayın Tarihi / Published: 30 Kasım / November 2024

Yayın Sezonu / Pub. Date Season: Özel Sayı / Special Issue

Sayı / Issue: 23 **Sayfa /Page:** 105-130.

Atıf / Cite as: Ağbal, Davut. "Yusufefendizâde'nin Hz. İbrahim'e İsnad Edilen Üç Yalan Meselesini Şerhi [Yüsufafandizâdah's Commentary on the Issue of Three Lies Attributed to Abraham]". *Amasya İlahiyat Dergisi-Amasya Theology Journal* 23 (November 2024): 105-130.

<https://doi.org/10.18498/amailad.1558881>

İntihal / Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi. / This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Telif Hakkı ve Lisans / Copyright & License: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır. / Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

Yûsufafandîzâdah's Commentary on the Issue of Three Lies Attributed to Abraham

Abstract

The Qur'ân states that Abraham was given the ability to find the right path (Anbiyâ, 21/51). The verse clearly states that prophets are *"leaders who show people the right path"* (Anbiyâ, 21/73). Many verses focus on the faith and submission of Abraham and emphasize his example for believers. The guidance of all prophets in general, and of the Abraham, who was an ulû al-'azm in particular, in learning and living the religion is one of the main topics of the Qur'ân. Considering the life of Abraham in the circle of submission and faith, as well as his struggle with his people and the elders of his time, the meaning and importance of his guidance increases. However, the Abraham is reported to have said to his people in the 63 verse of Sûra al-Anbiyâ *"I am unwell"*. It is reported in historical and hadith sources that he said this in order not to participate in the celebrations to which they invited him. Secondly, in verses 88-89 of Sûra Sâffât, it is reported that although he broke the idols, he defended himself by saying, *"This was done by those elders"*. It is almost unanimous among the sources that he went to the idols in what can be described as the place of worship of his people, smashed all of them and then hung the axe around the neck of the biggest of them, and when his people came and saw what had happened, they called him and asked him to 'settle accounts'. Finally, it is mentioned in the main hadith sources that when he went to Egypt with his wife Sâra, he introduced his wife as *"his sister"* to the cruel king. In the relevant sources, it is recorded that the king first summoned him and asked him who the lady with him was, in response to which he said that she was his sister, and even advised his wife Sâra not to make a liar of his words. It is also reported that the Rasûlullâh said, *"Abraham never told a lie except in three places"*. This narration is mentioned in Bukhârî and Muslim, so it is alike. Therefore, both the literal meaning of the verses and hadiths and this statement of the Rasûlullâh indicate that Abraham was attributed lies. For these reasons, commentators, muhaddithis and commentators have extensively explained the issue of the three lies.

Yûsufafandîzâdah of Amasya (d. 1167/1754) was one of those who provided a comprehensive explanation for understanding the issue and defending the

Abraham's ismat. Yūsufafandīzādah, one of the commentators of al-Bukhārī, comprehensively analyzes the related narrations and verses in his commentary, *Najāh al-kārī li sahīhi al-Bukhārī*. The fact that he prepared his work based on the commentaries of *Fath al-bārī* and *'Umdat al-kārī* allows us to access the approaches of the commentary literature on the subject in a holistic manner. In this respect, this study analytically evaluates Yūsufafandīzādah's commentary on the three false narrations of *Najāh al-qārī*. As a result of the research in which the method of historical textual analysis and the method of comparative analysis of data are applied, it is concluded that Abraham said the statements in question, but they were not lies. Reasonable and satisfactory explanations are recorded for the phrase "I am unwell" in terms of both the lexicon and the relationship between cause and effect. The main explanations are that he was really sick, that he expressed his discomfort with the environment, that he emphasized that he would be sick because of the future tense, that he used a sarcastic tone by expressing the accusation against him, and that he said this in order to draw attention to them and to advise them by pointing out their mistakes, as in Joseph's statement "You are thieves" (Yūsuf, 12/70) and the verse "You are dead and they are dead" (Zumar, 39/30). It is understood that the words, "This was done by those elders", when considered together with the hadith to which it relates, the rational persuasion style of Abraham and the stubbornness of his people, the intention becomes clear. When it comes to the statement "She is my sister" about our mother Sāra, it is compared to the verse "We created everything from water" (Anbiyā, 21/30) and the narration "We are those who come from water". Accordingly, it is stated that Abraham also used the art of tawriya, just like in this verse and narration. In conclusion, based on Yūsufafandīzādah's observations about the three sayings attributed to Abraham, it can be concluded that they can have various meanings. Likewise, when the related sayings are carefully analyzed in terms of their depth beyond the literal meaning, their various nuances of rhetoric, the context in which they were uttered and the reason for their utterance, the main points of departure emphasized by the scholars, especially Yūsufafandīzādah, are that there is no such thing as a false statement. Therefore, the study includes Yūsufafandīzādah's and the scholars evaluations of the

sayings in detail and concludes by emphasizing the importance of commentary literature in understanding the verses and narrations.

Keywords: Tafsir, Narration, Commentaries, Yûsufafandizâdah, Abraham, Lie.

Yûsufefendizâde'nin Hz. İbrahim'e İsnad Edilen Üç Yalan Meselesini Şerhi Öz

Kur'ân'da Hz. İbrahim'e (a.s.) doğru yolu bulma kabiliyetinin verildiği belirtilmektedir (Enbiyâ, 21/51). Peygamberlerin “*insanlara doğru yolu gösteren önderler*” (Enbiyâ, 21/73) olduğu âyet-i kerimede açıkça ifade edilmektedir. Birçok âyet, Hz. İbrahim'in imân ve teslimiyetini konu edinmekte, inananlar için örnekliliğini vurgulamaktadır. Genelde bütün peygamberlerin, özelde ise ulu'l-'azm olan Hz. İbrahim'in dini öğrenme ve yaşama noktasındaki rehberliği Kur'ân temel konularındandır. Hz. İbrahim'in teslimiyet ve iman dairesindeki hayatı, ayrıca kavmi ve döneminin ileri gelenleri ile mücadelesi dikkate alındığında rehberliğinin anlam ve önemi artmaktadır. Bununla beraber Hz. İbrahim'in, Enbiyâ sûresinin 63. âyetinde kavmine “*Ben rahatsızım*” dediği belirtilmektedir. Bu ifadeyi kendisini davet ettikleri kutlamalara katılmamak için söylediği tarih ve hadis kaynaklarında geçmektedir. İkinci olarak Sâffât sûresinin 88-89. âyetlerinde putları kırdığı halde “*Bu işi şu büyükleri yapmıştır*” şeklinde savunmada bulunduğu bilgisi yer almaktadır. Kavminin ibadethanesi şeklinde ifade edilebilecek mekândaki putların yanına girmesi, tamamını parçaladıktan sonra en büyüklerinin boynuna baltayı asması ve kavmi gelip olanları gördüğünde kendisini çağırarak ‘hesap sormak’ istemeleri üzerine bu şekilde açıklama yaptığı kaynakların neredeyse ittifakıyla sabittir. Ayrıca hanımı Sâre ile beraber Mısır'a gittiklerinde zalim krala hanımını “*Kız kardeşi*” olarak tanıttığı temel hadis kaynaklarında geçmektedir. İlgili kaynaklarda Hz. İbrahim'in, kralın önce kendisini çağırıldığı ve yanındaki hanımın kim olduğunu sorduğu, buna binaen kardeşi olduğunu söylediği, hatta Sâre validemize de bu sözlerini yalancı çıkarmaması yönünde telkinde bulunduğu kaydedilmektedir. Söz konusu üç hadiseyle ilgili olarak Hz. Peygamber'in “*İbrahim üç yer dışında asla yalan söylememiştir*” buyurduğu da belirtilmektedir. Bu rivayet ise Buhârî ve Müslim'de yer almakta, yani müttefekun aleyh bir nitelik taşımaktadır. Dolayısıyla hem âyet ve hadislerin zâhiri anlamları hem de Resulullah'ın bu ifadesi Hz. İbrahim'e yalan isnad edildiğini göstermektedir. Bu sebeplerle

müfessirler, muhaddisler ve müerrihler üç yalan meselesini kapsamlı bir şekilde açıklamaktadır.

Konunun anlaşılması ve Hz. İbrahim'in ismetinin savunusu bağlamında kapsamlı açıklama getirenlerden birisi de Amasyalı Yûsufefendizâde'dir (öl. 1167/1754). Buhârî şarihlerinden Yûsufefendizâde, *Necâhu'l-kârî li sahîhi'l-Buhârî* isimli şerhinde konuyla ilgili rivayet ve âyetleri kapsamlı bir şekilde incelemektedir. Eserini *Fethu'l-bârî* ve *'Umdetü'l-kârî* isimli şerhleri esas alarak hazırlaması, şerh edebiyatının konuyla ilgili yaklaşımlarına bütüncül olarak da ulaşılmasına imkân tanımaktadır. Bu itibarla çalışmada Yûsufefendizâde'nin *Necâhu'l-Kârî* isimli eserinin üç yalan rivayetiyle ilgili şerhi analitik olarak değerlendirilmektedir. Tarihsel metin analizi yöntemi ile verilerin mukayeseli analizi yönteminin uygulandığı araştırma sonucunda Hz. İbrahim'in bahis konusu ifadeleri söylediği ama bunların yalan olmadıkları sonucuna ulaşılmaktadır. *"Ben rahatsızım"* sözüyle ilgili hem lügat hem de sebep-söz ilişkisi üzerinden makul ve tatminkâr açıklamalar kaydedilmektedir. Gerçekten hasta olduğu, ortamdaki rahatsızlığını ifade ettiği, gelecek zaman anlamını içermesi sebebiyle hasta olacağına vurgu yaptığı, hakkındaki ithamı ifade ederek iğneleyici üslup takındığı, Hz. Yusuf'un kardeşleri için *"Siz hırsızınız"* (Yusuf, 12/70) sözünde ve *"Sen de ölüsün onlar da ölüler"* (Zümer, 39/30) âyetinde olduğu gibi dikkat çekmek ve hatalarını göstermek suretiyle nasihatte bulunmak için böyle söylediği yaklaşımları açıklamaların başında gelmektedir. *"Bu işi şu büyükleri yapmıştır"* sözlerinin ise ilişkili olduğu hadise, Hz. İbrahim'in aklî ikna üslubu ve kavminin inadı ile beraber düşünülmesi durumunda maksadın ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Sâire validemiz hakkındaki *"Kız kardeşimdir"* sözüne gelindiğinde *"Biz herşeyi sudan yarattık"* (Enbiyâ, 21/30) âyeti ve *"Biz sudan gelenleriz"* rivayetiyle kıyas edilmektedir. Buna göre Hz. İbrahim'in de tıpkı bu âyet ve rivayette olduğu gibi tevriye sanatını kullandığı belirtilmektedir. Netice itibarıyla Hz. İbrahim'e isnad edilen üç sözle ilgili Yûsufefendizâde'nin tespitleri üzerinden bunların çeşitli manalara gelebileceği sonucuna ulaşılmaktadır. Keza ilgili sözlerin, zâhiri anlamın ötesinde bir derinliğe sahip oldukları, çeşitli belâgat nüansları içerdikleri, söylenme ortamı ve sebep-i vürûd bakımından dikkatle incelendiğinde esasen yalan beyan gibi durumların söz konusu olmadığı başta Yûsufefendizâde olmak üzere ulemânın üzerinde durduğu temel çıkış noktaları olmaktadır. Dolayısıyla çalışma sözlerle ilgili Yûsufefendizâde'nin ve genel

manada ulemânın değerlendirmelerine etraflıca yer vermekte, âyetler ve rivayetlerin anlaşılmasında şerh edebiyatının önemini vurgulayarak tamamlanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Rivayet, Şerh, Yûsufefendizâde, İbrahim, Yalan.

Giriş

Hz. İbrahim Yahudilik ve İslâm tarafından ata olarak kabul edilmekte ve ulû'l-azm peygamberlerden sayılmaktadır. Kur'ân'da da Ahd-i Atîk'te de Allah'ın dostu olarak ifade edilen¹ Hz. İbrahim'in dine ve Allah'a bağlılığı örnek gösterilmektedir. Keza Hıristiyanlık'ta da önem atfedilen Hz. İbrahim sâlih kimselerden sayılmış, imânı ve teslimiyeti övülmüş, inananların babası olarak nitelenmiştir.² Bu itibarla Hz. İbrahim'in başta kral Nemrut ve babası olmak üzere kavmiyle mücadelesi örnek gösterilmiştir. Kur'ân'da kıssası en çok anlatılan peygamberlerin başında gelmiş, ibret ve öğüt alınması için sık sık atıf yapılmıştır. Bununla beraber Hz. İbrahim ile ilişkilendirilen üç meselenin ise onun hem makamına hem de örneğine gölge düşürdüğü ihsas olmuştur.

Hz. İbrahim'in, kavmi bayram kutlamaları için davet ettiği zaman "Ben rahatsızım" diyerek kutlamalara gitmemesi sözlerinin doğru mu yoksa yalan mı olduğu noktasında tartışmaları doğurmuştur. İkinci olarak kavminin ibadethanesinde bulunan putları parçaladıktan sonra "Bu işi şu büyükleri yapmıştır" demesi de yine yalan beyan olarak yorumlanmıştır. Ayrıca Mısır'a ziyarette buldukları zaman zalim kral, eşi Sâre'ye göz koyunca hem kendi canını hem de hanımını korumak için Sâre hakkında "Kız kardeşimdir" demesi de yine onun yalan beyanda bulunması şeklinde anlaşılmıştır. Bunların yanı sıra Buhârî (öl. 256/870) ve Müslim (öl. 261/875) başta olmak üzere temel hadis kaynaklarında yer alan "İbrahim üç yer haricinde asla yalan söylememiştir." şeklindeki rivayet söz konusu ithamı kuvvetlendirmiştir. Bu rivayetin etkisiyle hem hadis kaynakları hem de tefsir kaynakları Hz. İbrahim'e isnad edilen üç yalan meselesinin üzerine kapsamlı açıklamalar getirmişlerdir.

¹ Nisâ, 4/125.; İşaya, 41/8; II. Tarihler, 20/7.

² Romalılar'a Mektup, 4/3.; Tekvîn, 15/6.

Bu itibarla müfessirlerin Enbiyâ sûresinin 63. âyeti ile Sâffât sûresinin 88-89. âyetleri bağlamında tefsirlerini şekillendirdikleri görülmektedir. Hz. İbrahim'in söz konusu üç yalan hadisesiyle ilişkilendirilen rivayetin temel hadis kaynaklarında olması hasebiyle muhaddisler ve özellikle şarihler rivayetin geçtiği ilgili bölümde konunun üzerinde durmaktadır. Diğer yandan çağdaş dönemde ise konuya bütüncül bakılmadığı ve müstakil çalışmaların sınırlı olduğu görülmektedir. Özellikle şerhler ve ilgili rivayetin anlam çerçevesinden hareketle ortaya konulan bir çalışmanın olmadığı belirtilmelidir. Bu sebeple Yûsufefendizâde'nin *Necâhu'l-Kârî* isimli şerhi merkeze alınarak hazırlanan bu çalışma hadis ve şerh edebiyatının değerlendirmelerini ortaya çıkarmayı amaçlamaktadır. Nitekim Yûsufefendizâde kaleme aldığı *Necâhu'l-Kârî li Sahîhi'l-Buhârî* isimli şerhini İbn Hacer'in *Fethu'l-Bârî*'si ile Aynî'nin *'Umdetü'l-Kârî*'sini esas alarak yazmıştır. Bu bakımdan Yûsufefendizâde'nin Hz. İbrahim'e isnad edilen üç yalan rivayetiyle ilgili açıklamaları İbn Hacer ve Aynî'nin yaklaşımlarını da yansıtması bakımından önem arz etmektedir. Bu vesileyle gerek tefsir gerekse hadis alanının ortak konularından olan Hz. İbrahim'e isnad edilen üç yalan konusuna açılım getirmesi hedeflenmektedir. Çalışmada tarihsel metin analizi yöntemi izlenmekte, ayrıca şerhte yer alan bilgiler doğrultusunda verilerin mukayesesi ve analitik değerlendirmesi usulleri takip edilmektedir.

Söz konusu amaç ve yöntem doğrultusunda Yûsufefendizâde'nin Hz. İbrahim'e isnad edilen üç yalan konusundaki fikirlerinin aktarılması beklenmektedir. Bunun için öncelikle Kur'an'da Hz. İbrahim'in kıssasının anlatıldığı yerler belirlenerek kıssanın önem ve kapsamına işaret edilmektedir. Daha sonra söz konusu tespitlerden hareketle Hz. İbrahim'e isnad edilen iki yalan sözün geçtiği âyetlere ve bağlamlarına ulaşılmaktadır. Burada üçüncü sözün sadece rivayetlerde yer alması hasebiyle hadis kaynakları içerisinden rivayetin tam metnine ulaşılmaktadır. Temel hadis kaynaklarının hemen tamamında geçmesi, Buhârî ve Müslim gibi muhaddisler tarafından müttetekun aleyh olarak nakledilmesi rivayetin sıhhatini ortaya koyması bakımından yeterli görüldüğü için rivayete veya senedine dair herhangi bir sıhhat araştırması

yapılmamaktadır. Çalışmanın son başlığında ise araştırmannın esasını teşkil eden Yûsufefendizâde'nin *Necâhu'l-Kârî* isimli Buhârî şerhi analiz edilmektedir. Eserin araştırmaya konu edilen nüshası Nuruosmaniye Kütüphanesi'nde 927 numarasıyla kayıtlı yazmasıdır. Söz konusu yazmanın *Kitâbu'l-Enbiyâ* bölümünde Hz. İbrahim'in üç yalanını konu edinen rivayetinin şerhi incelenmekte, bilgiler Enbiyâ sûresinin 63. âyeti ile Sâffât sûresinin 88-89. âyetleri ve tefsirleri bağlamında değerlendirilmektedir.

1. Kur'ân'da Hz. İbrahim'in Kıssası'nın Geçtiği Âyetler ve Muhtevaları

Hz. İbrahim'in kıssası Kur'ân'da çeşitli sûrelerde ve birçok bağlamda geçmektedir. Kıssanın Bakara, Âl-i İmrân, Nisâ, En'âm, Tevbe, Hûd, Yûsuf, İbrahim, Hicr, Nahl, Meryem, Enbiyâ, Hacc, Şu'arâ, Ankebût, Ahzâb, Sâffât, Sâd, Şûrâ, Zuhrûf, Zâriyât, Necm, Hadîd, Mümtehine ve A'lâ sûrelerinde dağıldığı görülmektedir. Bakara sûresinin 124-141, 258 ve 260. âyetlerinde kıssaya temas edilmektedir. 124-141 aralığındaki âyetlerinde; Hz. İbrahim ve önder soyu, Hz. İbrahim'in makamı ve namazgâh olması, oğlu Hz. İsmail ile beraber Kâbe'yi inşa etmeleri, yaptıkları dua, Hz. İbrahim'in dininin İslâm olduğu vurgusu, Hz. İbrahim'in çocuklarına İslâm olmaları ve Müslümanlar olarak can vermeleri yönündeki tavsiyesi, onun Hanîf bir Müslüman olduğunun belirtilmesi, Yahudi ve Hıristiyanların Hz. İbrahim hakkındaki iddialarının reddi gibi konular yer almaktadır. 258. âyette Hz. İbrahim ile zalim kralın karşı karşıya gelmeleri, kralın ulûhiyyet iddiasında bulunması, Hz. İbrahim'in bu iddiaya karşı yaşatma-öldürme ve güneşi batıdan getirme gibi aklî istidlalde bulunması konuları anlatılmaktadır. 260. âyette ise Hz. İbrahim'in Rabbinden ölüleri nasıl dirilttiğini göstermesini istemesi, kalbinin mutmain olması için bunu istediğinin vurgulanması ve dört kuşun öldürülerek yeniden dirilmesi suretiyle isteğinin yerine getirildiği konuları geçmektedir.

Kıssanın yer aldığı Âl-i İmrân sûresinin 33. âyetinde Hz. İbrahim ailesinin seçilmiş kimseler oldukları ve âlemlere üstün kılındıkları belirtilmektedir. 65. âyette hanîf bir Müslüman olduğu, Yahudi-Hıristiyan-müşrik olmadığı, insanlar içerisinde kendisine en yakın kimselerin Hz. Muhammed ve ümmeti olduğu açıklanmaktadır. 95-97.

âyetlerinde ise Yahudi ve Hıristiyanlara Hz. İbrahim'in dinine tâbi olmaları, Hz. İbrahim'in Kâbe'yi inşa ettiği, makam-ı mahmûd ve hac ibadeti konularına yer verildiği görülmektedir. En'âm sûresinin 74-86 aralığındaki âyetlerinde Hz. İbrahim ile babası arasında geçen diyalog, Hz. İbrahim ile kavmi arasında geçen tartışma, kavmine Allah'a kulluk ettiğini açıklaması, Hz. İbrahim'in peygamberlerin babası olduğu vurgusu yer almaktadır. Bu sûrenin 161. âyetine gelindiğinde kıssadan bağımsız olarak Millet-i İbrahim'in hakikatinin ortaya konulduğu ve bunun da hanîflik olduğu bilgisi kaydedilmektedir.

Hûd sûresinin 69-76 aralığındaki âyetlerinde meleklerin insan suretinde Hz. İbrahim'e gelmeleri, onu Hz. İshak ile müjdelemeleri, Hz. Sâre'nin şaşkınlığı, meleklerin Lût kavmini helak etme görevlerini açıklamaları ve bu bağlamlarda Hz. İbrahim'in yumuşak huylu, hassas kalpli, kendisini Rabbine adanmış kişiliği anlatılmaktadır. İbrahim sûresinin 35-41. âyetlerinde Hz. İbrahim'in oğlu ve eşi Hz. Hatice'yi Hicaz'da bırakması, Rabbine bu bölge ve ailesi hakkında duası ile Rabbine şükürü yer almaktadır. Hicr sûresinin 51-60 aralığındaki âyetlerinde meleklerin insan suretinde gelmeleri, çocukla müjdelemeleri ve Lût kavmini helak etmekle görevlendirildikleri anlatılmaktadır. Meryem sûresinin 41-50. âyetlerinde Hz. İbrahim ile babası arasında geçen diyalog, babasını ikna etme çabası, babasının kabul etmemesi, bunun üzerine Hz. İbrahim'in kavminden ayrılması ve Hz. İshak ile torunu Hz. Yakub'un müjdelenmesi konuları yer almaktadır.

Enbiyâ sûresinin 51-73. âyetlerinde Hz. İbrahim'in babası ve kavmine karşı çıkması, aklî delillerle kavmini susturması, onları Allah'a imana davet etmesi, putları parçalaması, "bu işi şu büyükleri yapmıştır" şeklindeki savunması, ateşe atılması, Allah'ın onu kurtarması, Hz. Lût ile beraber Filistin'e hicreti anlatılmaktadır. Hacc sûresinin 26-29. âyetlerinde Hz. İbrahim'in Kâbe'yi inşası, ibadet için gelenlere temizleyip hazırlaması, hac ibadetini duyurması, Allah'ın kıldığı haramlara hürmeti konuları yer almakta, 78. âyette ise Müslümanların Hz. İbrahim ile bağları, Allah'ın kıldığı farzlar ve 'müslüman' isminin Allah Teâlâ tarafından verildiği bilgileri kaydedilmektedir. Şu'arâ sûresinin 69-89 aralığındaki âyetlerde Hz. İbrahim'in babası ve kavmine karşı çıkması, onları daveti, Allah'a

yönilmesi, ahirete dikkat çekmesi ve duası anlatılmaktadır. Ankebût sûresinin 16-27. âyetlerinde Hz. İbrahim'in kavmini daveti, Allah'ın isim ve sıfatlarından bazılarını açıklaması, buna karşılık kavminin onu ateşe atmaya karar vermesi, Allah'ın onu koruması, Hz. Lût ile beraber Filistin'e hicreti, Hz. İshak ve torunu Hz. Yakub ile müjdelmesi kaydedilmektedir.

Sâffât sûresinin 83-113 aralığındaki âyetlerine bakıldığında Hz. İbrahim'in kalb-i selîm ile donatılması, putlara kulluğa karşı çıkması, "ben rahatsızım" şeklindeki beyanı, putları kırması, ateşe atılması, kurtarılması, Hz. İsmail'in doğumu, oğlunu kurban ettiğine dair rüyası ve bu konudaki teslimiyeti, İshak isminde ikinci oğulla müjdelmesi, Allah'ın Hz. İshak'ın soyundan gelenleri de salih ve muhsin kılacağı müjdesi ifade edilmektedir. Zâriyât sûresinin 24-34. âyetlerinde meleklerin misafir olarak gelmeleri, Hz. İshak'ın müjdelmesi, hanımı Hz. Sâre'nin şaşkınlığı ve meleklerin bu şaşkınlığı gidermeleri, Hz. Lût'un kavminin helak edileceğini bildirmeleri konuları yer almaktadır. Mümtehine sûresinin 4-6. âyetlerinde Hz. İbrahim ve ona inananların imanları, kavimlerinin kâfirlerinden uzak olmaları, onlara iman edinceye kadar düşmanlıklarını ilan etmeleri, Mü'minlerin bu tutum ve davranışı örnek almaya yönlendirilmesi, Hz. İbrahim'in babası hakkındaki tutumunun iç yüzünün açıklanması konuları kaydedilmektedir. Yukarıda yer alan diğer sûrelerde ise nispeten daha öz bilgiler geçmektedir. Buna göre Nisâ sûresinin 125. Âyetinde Hz. İbrahim'in dost edinilmesi, Tevbe sûresinin 114. âyetinde Hz. İbrahim'in babası için yaptığı duanın iç yüzünün açıklanması ve Hz. İbrahim'in babasından uzaklaşması, Nahl sûresinin 120. âyetinde Hz. İbrahim'in tek başına bir ümmet olduğu, kendisini teslim ettiği ve müşriklerden olmadığı, Nahl sûresinin 123. âyetinde Hz. İbrahim'in dine uyma emri, Zuhrûf sûresinin 26. âyetinde Hz. İbrahim'in kâfir kavminden uzak olduğu, Hadîd sûresinin 26. âyetinde ise peygamberlik makamının Hz. Nuh ve Hz. İbrahim'in soylarına verildiği bildirilmektedir.

Tespit edilen bu sûre ve âyetlerde de görüldüğü üzere Hz. İbrahim'e isnad edilen ve yalan söz ifade ettiği bildirilen iki hadise Enbiyâ sûresinin 63. âyeti ile Sâffât sûresinin 88-89. âyetlerinde geçmektedir. Üçüncü hadise ise Buhârî'nin naklettiği rivayette yer almakta ve Hz. İbrahim'in eşi Sâre

için “o benim kız kardeşimdir” dediği bildirilmektedir. Buna göre hem bütün olarak kıssanın hem de ilgili üç hadisenin Kur’ân’da detaylarıyla yer almadığı görülmektedir. Dolayısıyla söz konusu üç hadisenin anlaşılması için hem nasların lafzen tespit edilmesi hem de tefsir ve şerhlerine müracaat edilmesi zaruret arz etmektedir.

2. Üç Yalana Mesned Teşkil Eden Âyet ve Hadisler

Hz. İbrahim’in hayatı Kur’ân’da kronolojik sırayla anlatılmamaktadır. Bazı sûrelerde birbiri içerisinde anlatılan meselelerin görülmesi de mümkündür. Bu sebeple Hz. İbrahim’in bahis konusu üç hadiseyi ne zaman yaşadığı, ne dediği ve bu ifadelerinin bağlamları önem arz etmektedir. Bu bilgiler aynı zamanda sözlerin anlaşılması noktasındaki artalan bilgisine dair yorumda bulunmaya da imkân tanıyacaktır. Bu itibarla Hz. İbrahim’in hayatının iki farklı dönem olarak değerlendirilmesi gerekmektedir. Birincisi hayatının ilk yıllarını geçirdiği Irak’ta yaşadığı dönem, ikincisi ise Filistin ve çevresinde geçirdiği dönemdir.³ Hz. İbrahim’in Irak’taki mücadelesi başta kral Nemrut olmak üzere, babası ve kavmiyle olmuştur. Hz. İbrahim’in babası ve kavmiyle yaşadığı hadise Kur’ân’da şöyle anlatılmaktadır: “*Siz neye tapıyorsunuz? Allah’tan başka birtakım düzmece tanrılar mı edinmek istiyorsunuz? Peki âlemlerin Rabbiyle ilgili düşünceniz nedir?’ dedi. Sonra yıldızlara şöyle bir baktı ve ‘Ben rahatsızım’ dedi. Bunun üzerine diğerleri onu arkalarında bırakıp gittiler. İbrahim gizlice tanrılarının yanına vardı ‘Niçin bir şeyler yemiyorsunuz? Neyiniz var, niçin konuşmuyorsunuz?’ dedi sonra da onlara güçlü darbeler indirmeye başladı.*”⁴ Enbiyâ sûresinde kaydedildiğine göre hadisenin devamında şöyle buyrulmaktadır: “*(Onlar gidince) İbrahim putları paramparça etti, belki ona başvururlar diye büyük putu bıraktı. (Döndüklerinde durumu gören) putperestler, ‘Bunu tanrılarımıza kim yaptı? Muhakkak o, zalimlerden biridir’ dediler. Bazıları, ‘İbrahim deneni bir gencin bunları diline doladığını işitmiştik’ deyince, ‘O halde, onu hemen insanların önüne getirin, belki birileri şahitlik eder’ dediler. ‘Bunu ilâhlarımıza sen mi yaptın, ey İbrahim?’ diye sordular. İbrahim, ‘Hayır. Bu işi şu büyükleri yapmıştır. Konuşabiliyorlarsa*

³ Geniş bilgi için bk. Salah Abdulfettâh el-Hâlidî, *el-Kasasu'l-Kur’ân* (Cidde: Dâru'l-Beşîr, 1998), 1/312-314.

⁴ Sâffât, 37/85-93.

onlara sorun!' dedi. Sonra kendi kendilerine dönüp, 'Asıl haktan ayrılanlar sizlersiniz!' dediler. Sonra yine başlarını öne eğerek 'Bunların konuşamayacağını pekâlâ biliyorsun' dediler. İbrahim, 'öyleyse Allah'ı bırakıp da size ne fayda ne de zarar verebilecek şeylere mi tapıyorsunuz? Size de Allah'ı bırakıp tapıtığımız bu şeylere de yuh olsun! Siz aklınızı kullanmaz mısınız?' dedi. Putperestler, 'Eğer bir şey yapacaksanız, yakın onu ve böylece tanrılarınıza yardım edin!' dediler. Biz de, 'Ey ateş! İbrahim'e serin ve zararsız ol!' dedik. Ona bir tuzak kurmak istediler, fakat biz onları daha çok zarar eden taraf yaptık."⁵ Âyetlerde de görüldüğü üzere Hz. İbrahim'e isnad edilen yalanlardan ikisi de onun kavmiyle yaşadığı diyaloglarda ortaya çıkmıştır. İlkinde kavmiyle gitmek istemediği için "Ben rahatsızım" demiş, ikincisinde ise putları kırmış olmasına rağmen "Bu işi şu büyükleri yapmıştır" demiştir.

Hz. İbrahim'e isnad edilen yalan ifadelerin üçüncüsü ise hayatının ikinci merhalesini oluşturan Filistin ve civarında geçirdiği süreçte zuhur etmiştir. Öyle ki Hz. İbrahim kavmiyle yaşadıklarından sonra ateşe atılmış, Allah Teâlâ onu kurtarmış, akabinde de kavminden uzaklaşmaya karar vermiştir. Irak'tan hicret eden Hz. İbrahim Mısır'a ulaşmıştır. Bu noktada belirtilmesi gerekir ki Hz. İbrahim'in Hz. Lût ile beraber hicret ettiği Kur'ân âyetleriyle sabit olduğu için⁶ ve Hz. İbrahim Mısır'a gittiğinde Hz. Lût yanında bulunmadığı için Mısır'dan önce başka bir beldeye gittiği ortaya çıkmaktadır. Mısır'dan sonra Filistin şehrine yerleşen Hz. İbrahim'in, Mısır'a gidiş/dönüş güzergâhında bulunan Filistin veya yakın bir bölgesine uğramış olması, Hz. Lût ile yollarını burada ayırdıktan sonra Mısır'a gitmesi, sonra tekrar Filistin'e dönmesi muhtemel görünmektedir. Zira Hz. Peygamber'in (sav) "Bir hicretten sonra bir hicret daha olacaktır. Yeryüzünün seçkinlerine Hz. İbrahim'in hicret ettiği yer (Şam) gereklidir..."⁷ ifadeleri de bu çıkarımı desteklemektedir. Buna göre Irak'tan çıkan Hz. İbrahim önce Mukaddes Topraklar şeklinde ifade edilen Filistin ve civarında bir süre kalmış daha

⁵ Enbiyâ, 21/58-70.

⁶ Enbiyâ, 21/71.

⁷ Ebû Dâvûd, *es-Sünen*, nşr. 'Âdil Muhammed 'Ammâr, (Kahire: Dâru't-Te'sîl, 2015), "Cihâd", 3 (No. 2482); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, nşr. Heyet, (b.y.: Cem'iyetü'l-Meknez, 2010), 2/2509.

sonra Mısır'a bir ziyarette bulunmuş, sonra Mukaddes Topraklar'a geri dönmüş görünmektedir.

Kur'ân'da Hz. İbrahim'in Mısır'a ziyareti ve burada Sâre ile yaşadıkları hakkında herhangi bir malumat geçmemektedir. Ancak hadis kaynakları bu hususta önemli ayrıntılara yer vermektedir. Şöyle ki Buhârî ve Müslim'in rivayet ettiklerine göre Ebû Hüreyre şöyle demiştir:

Resulullah şöyle buyurdular: 'İbrahim, üç defa haricinde asla yalan söylememiştir. Bunların şu iki tanesi Allah Teâlâ'nın rızası içindir: 'Ben rahatsızım' demesi ile 'belki de şu büyükleri bunu yapmıştır' demesi. (Üçüncüsü ise şudur): İbrahim günün birinde zevcesi Sâre ile beraber azılı bir zalimin memleketine uğramıştı. Adamları tarafından o zalim hükümdara, 'Falanca yere bir kimse gelmiştir. Beraberinde insanların en güzeli bir kadın vardır' diye haber verilmişti. Zalim hükümdar, İbrahim'e yanına gelmesi için haber göndermiş ve geldiğinde de Sâre hakkında, 'Bu kadın kimdir?' diye sormuştur. İbrahim 'Kız kardeşim' demiş sonra da Sâre'nin yanına gelince, 'Ey Sâre! Yeryüzünde benden ve senden başka iman eden hiçbir kimse yoktur. Bu hükümdar bana seni sordu. Ben de ona senin benim kız kardeşim olduğunu haber verdim. Sakın benim sözümü yalan çıkarma.' demiştir. Arkasından zalim hükümdar Sâre'ye elçi gönderip çağırılmış, Sâre onun yanına girince melik Sâre'ye dokunmaya çalışmış, o anda bir hale yakalanmış, nefessiz kalmıştır. Hemen Sâre'ye, 'Benim için Allah'a dua et, ben sana zarar vermeyeceğim.' demiştir. Sâre, Allah'a dua etmiş ve duasının ardından kral o halden salıverilmiştir. Sonra Sâre'ye ikinci defa dokunmak istemiş, bu sefer de birincideki gibi yahut ondan daha şiddetli bir hale yakalanmıştır. Yine Sâre'ye, 'Benim için Allah'a dua et, ben sana zarar vermeyeceğim.' demiş, Sâre yine dua etmiş, o da yine çözülmüştür. Bunun üzerine kapıcılarını çağırmış ve 'Sizler bana insan getirmediğiniz, sizler bana ancak bir şeytan getirdiniz.' demiştir. Akabinde Hacer'i Sâre'ye hizmetçi olarak hediye etmiştir. Sâre, İbrahim'in yanına döndüğünde İbrahim kıyamda, namaz kılarken eliyle 'mehyâ' anlamında işarette bulunmuştur. Yani 'halin nedir?' diye sormuştur. Sâre, 'Allah facirin tuzağını kendi başına çevirdi

çevirdi ve Hacer'i de bana hizmetçi verdi.' demiştir.' Ebu Hüreyre sözlerinin sonunda şunu eklemiştir: 'Ey sema suyunun oğulları! İşte bu Hacer sizin ananızdır.'⁸

Buhârî ve Müslim'in ittifakla naklettikleri, ayrıca birçok hadis kaynağında yer alan bu rivayete göre Hz. İbrahim eşi Sâre'yi krala kardeşi olarak tanıtmıştır. Hz. İbrahim'le ilişkilendirilen söz konusu üç ibare de onun bu ifadeleri kullandığını göstermektedir. Diğer yandan Hz. Peygamber'in kıssayı anlatmadan önce, "İbrahim, üç defa haricinde asla yalan söylememiştir."⁹ dediği kaydedilmektedir. Ayrıca Şu'arâ sûresinin 82. âyetinde Hz. İbrahim'in "Hesap günü hatalarımı bağışlayacağını umduğum yine O'dur." dediği kaydedilmektedir. Bu âyetin tefsiri meyanında Hz. İbrahim'in hatalarının üç yalan olduğu, bunların ise Sâre hakkında 'kız kardeşimdir' demesi, 'ben rahatsızım' ve 'bu işi şu büyükleri yapmıştır' sözleri olduğu, söz konusu yalanlardan ilkinin nefsi için, diğer ikisini ise Allah için söylediği belirtilmektedir.¹⁰ Taberî (öl. 310/923) ve İbn Ebû Hâtîm'in (öl. 327/938) naklettikleri bir başka rivayette ise bu üç söz nakledildikten sonra tamamının Allah için söylendiği belirtilmektedir.¹¹ Fakat aşağıda yer verileceği üzere âyetlerin lafızları ve rivayetin ilgili ibaresi hem tefsir hem de hadis ulemâsı tarafından yorumlanarak üç hadisenin de yalan içermediği belirtilmektedir.

3. Yûsufefendizâde'nin Üç Yalan Rivayetini Şerhi

Yûsufefendizâde kaleme aldığı *Necâhu'l-Kârî li Sahîhi'l-Buhârî* isimli şerhini İbn Hacer'in (öl. 852/1449) *Fethu'l-Bârî* si ile Aynî'nin (öl. 855/1451) *Umdetü'l-Kârî*'sini esas alarak yazdığı¹² için üç şarihin açıklamaları büyük oranda örtüşmektedir. Ancak Yûsufefendizâde'nin eserinde kendi birikimi ve anlayışı doğrultusunda açıklamalarda bulunması, diğer iki

⁸ Buhârî, *el-Câmi'u's-Sahîh*, nşr. Muhammed Züheyr en-Nâsır (b.y.: Dâru Tevki'n-Necât, 2001), "Enbiyâ", 11 (No: 3179); Müslim, *es-Sahîh*, nşr. Heyet, (Kahire: Dâru't-Te'sil, 2014), "Enbiyâ", 2 (No. 6221).

⁹ Buhârî, "Enbiyâ", 11 (No: 3179); Müslim, "Enbiyâ", 2 (No. 6221).

¹⁰ Mücâhid, *et-Tefsîr*, nşr. Muhammed Abdusselâm (Mısır: Dâru'l-Fikri'l-İslâmî, 1989), 511.; Mukâtil b. Süleyman, *et-Tefsîr*, thk. Mahmûd Şehhâte (Beirut: İhyâi Turâsî'l-İslâmî, 2002), 3/269, 3/592.

¹¹ Taberî, *el-Câmi'u'l-Beyân*, nşr. Abdulmuhsin et-Türkî (by.: Dâru Hicr, 2001), 16/300.

¹² Halit Özkan, "Yûsufefendizâde", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/41.

şarihin görüşlerini zaman zaman cem' etmesi ve bazen de aralarında tercihte bulunması *Necâhu'l-Kârî* isimli eserin ayrıcalığına işaret etmektedir. Bu bakımdan Yûsufefendîzâde'nin Hz. İbrahim'e isnad edilen üç yalan rivayetiyle ilgili açıklamaları İbn Hacer ve Aynî'nin yaklaşımlarını da yansıtmaları bakımından önem arz etmektedir.

Hz. İbrahim'in üç yerde yalan söylediğine mesnet teşkil eden rivayet Buhârî ve Müslim başta olmak üzere temel hadis kaynaklarının birçoğunda geçmektedir. Bu çalışmanın konusu olması bakımından Buhârî, *Kitâbu'l-Enbiyâ* bölümünün 'Allah Teâlâ'nın İbrahim'i Dost Edinmesi' bâbında iki rivayet nakletmektedir. Rivayetlerin ilkinde Resulullah'ın "İbrahim, yalnız üç defa yalan söylemiştir."¹³ dediğini kaydetmektedir. İkincisi ise farklı bir senedle kaydedilen yukarıdaki uzun rivayettir. Bu rivayette ise Hz. İbrahim'in üç defa haricinde asla yalan söylemediği, bunların iki tanesinin Allah Teâlâ'nın rızası için üçüncüsünün nefsi için olduğu belirtilmektedir. Rivâyete göre Hz. İbrahim "Ben rahatsızım", "Bu işi şu büyükleri yapmıştır" ve "(Sâre) Kız kardeşimdir" derken yalan beyanda bulunmuştur.¹⁴

Yûsufefendîzâde öncelikle rivayette geçen "kizb" kelimesinin anlamına yönelmektedir. Açıklamalarına göre "kezebâtin" lafzı "kezbetün" kelimesinin çoğuludur ve zâl harfinin fethasıyla okunur. Bu kelime sıfat değil isimdir; zira dilde "kezebe-kezbetün" denilir, şayet sıfat olsaydı zâl harfi sükûn olarak okunurdu. Buna benzer kullanımların farklı hadislerde de geçtiğini söyleyen Yûsufefendîzâde Müslim'in naklettiği bir başka rivayetin Buhârî'nin rivayetiyle işkâle düştüğünü belirtmektedir.¹⁵ Müslim'in rivayetine göre Hz. İbrahim yıldızlara bakıp "Rabbim budur" dediğinde, "Bu işi şu büyükleri yapmıştır" dediğinde ve Sâre için "Ben rahatsızım" dediğinde yalan söylemiştir.¹⁶ Buhârî ise "Rabbim budur" sözü yerine Sâre ile ilgili sözü kaydettiğinden Hz. İbrahim'e isnad edilen

¹³ Buhârî, "Enbiyâ", 11 (No: 3179).

¹⁴ Buhârî, "Enbiyâ", 11 (No: 3179).

¹⁵ Yûsufefendîzâde, *Necâhu'l-Kârî li Sahîhi'l-Buhârî* (İstanbul, Nuruosmaniye Kütüphanesi, Nuruosmaniye, 927) 316b.

¹⁶ Müslim, "Îmân", 84 (No. 400).

dört yer ortaya çıkmaktadır, bu durum da Buhârî rivayetiyle Müslim rivayeti arasında işkâl vehmi doğurmaktadır.

Yûsufefendizâde üç yerde mi yoksa dört yerde mi yalan isnad edildiği hususunu İbn Hacer'in sözleriyle açıklamaktadır. Naklettiğine göre İbn Hacer şöyle demiştir: "Bazı ravilerin yanılışı, Sâre hakkında söylediklerinin yerine yıldızlar hakkında söylediklerini zikretmeleridir. Rivâyet Sâre'yi zikretmesine rağmen raviler onu saymamışlardır. Yıldızlarla ilgili söylediklerini ise çocukluk zamanında söylediği rivayet edildiği için diğer raviler bu sözü saymamışlardır. Zira İbn İshak'ın [Ebû Nuaym el-İsfehânî (öl. 430/1038)] dediği gibi çocukluk çağı bir yükümlülük/mükellefiyet dönemi değildir."¹⁷ Yûsufefendizâde'nin naklettiği bu bilgilerin neredeyse aynı lafızlarla Kurtubî'nin tefsirinde de geçtiği belirtilmelidir.¹⁸ Yûsufefendizâde'nin devam eden açıklamalarına göre Hz. İbrahim'in "Rabbim budur" şeklindeki yıldızlar için söylediği sözün istifhâm anlamında olduğu ve bulûğ çağından sonra söylediği de nakledilmektedir. Bu yaklaşıma göre Hz. İbrahim kınamak ve alay etmek için "Rabbim budur" demiştir. Ya da doğup-batan bir varlığın ulûhiyyet vasfı olamayacağına dair halkına delil getirmek ve onları uyarmak için böyle söylemiştir. Buna göre Hz. İbrahim kınamak için ya da alay etmek için bu sözü söylemesi anlaşılır ve makul bir durumdur. Her iki durumda da yalan söylediği ileri sürülemeyeceğinden onunla ilgili üç mesele kalmaktadır.¹⁹ Bu itibarla hem İbn Hacer'in hem de Yûsufefendizâde'nin açıklamaları, "Rabbim budur" ifadesinin Hz. İbrahim'e isnad edilen yalanlardan biri olmadığını göstermektedir. Keza Aynî de ulemânın bu söz dışındaki diğer üç meselede ittifak ettiklerini söyleyerek 'Rabbim budur' sözünün rivayete ve onun yalan söz söylemesi konusuna dâhil olmadığına işaret etmektedir.²⁰ Ayrıca sözün bağlamı ve manası Hz. İbrahim'in gerçek anlamda söylemediğini yansıtmaktadır. Kaldı ki bu

¹⁷ Ebû Nuaym el-İsfehânî, *el-Müsnedü'l-Mustahrec alâ Sahîh-i İmam Müslim* (Beyrut: y.y., 1996), 1/269. Ayrıca bk.: Yûsufefendizâde, *Necâhu'l-Kârî li Sahîhi'l-Buhârî* (Nuruosmaniye, 927) 316b.

¹⁸ Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*, nşr. Hişam Semîr el-Buhârî (Riyad: Dâru Âlemi'l-Kütüb, 2003), 11/301.

¹⁹ Yûsufefendizâde, *Necâhu'l-Kârî li Sahîhi'l-Buhârî* (Nuruosmaniye, 927) 316b.

²⁰ Aynî, *Umdetü'l-Kârî* (Mısır: y.y., t.y.), 12/408.

ifadenin Hz. İbrahim'den gerçek manada sâdır olması durumunda 'yalan beyan' sorunundan önce 'itikad' sorunu zuhur edecektir ki bunun Halîlullah için söz konusu olması mümkün değildir.

Diğer yandan rivayetlere de konu olan üç meselenin yalan olarak değerlendirilemeyeceğini vurgulayan Yûsufefendizâde kişinin ancak açıklanamayacak ve yerine getirilemeyecek bir söz söylemesi durumunda yalan söylemiş olacağını belirtmektedir. Ona göre bu meselelerde metafor vardır, sözler birden çok anlama hamledilebilecek yapıdadırlar, saf bir yalan durumu görülmemektedir. Hz. İbrahim'in yalan söylediğinin belirtilmesi ise sadece dinleyenlerin ilgili söze kanmaları sebebiyle yalan olarak algılanmasından dolayıdır.²¹ Yûsufefendizâde'nin kaydettiğine göre Mâverdî (öl. 450/1058) de "Rabbim budur" sözüyle ilişkili olarak peygamberlerin masum olduklarını ve Allah Teâlâ'ya karşı yalan söylemeyeceklerini belirtmektedir. Şerhinin devamında diğer üç sözle ilgili olarak da Mâverdî'nin benzer yaklaşımda olduğunu söylemektedir. Buradaki ifadelerine göre Mâverdî Hz. İbrahim'in bu ithamdan berî olduğunu, bu sözlerin muhataplar açısından bakıldığında yalan gibi göründüklerini, ancak te'vîl edilmeleri gerektiğini; çünkü esasen yalan ifadeler olmadıklarını söylemektedir. Şöyle ki Mâverdî'ye göre Hz. İbrahim'in "Ben rahatsızım" demesi, "Ben hasta olacağım" anlamındadır; çünkü insanoğlu hastalıkla malul bir varlıktır. Zira ism-i fâil, genellikle gelecek zaman anlamında kullanılır.²² Hz. İbrahim kaderde ölüm hak olduğu için bunu kastederek "Ben rahatsızım" demiş de olabilir. Üçüncü bir ihtimal ise "sizinle çıkamayacak kadar yorgunum" anlamıdır.²³

²¹ Yûsufefendizâde, *Necâhu'l-Kârî li Sahîhi'l-Buhârî* (Nuruosmaniye, 927) 316b.

²² Mâverdî'nin gelecek zaman anlamına hamletmesinin örneği Zümer sûresinin 30. âyetinde de görülmektedir. İlgili âyette "*inneke meyyitûn ve innehum meyyitûn*" buyrulmaktadır. Âyetin tefsirlere ve meâllere yansıyan anlamı ise "Elbette sen de öleceksin onlar da ölecekler" şeklindedir. Nitekim bu yaklaşım ve Zümer sûresiyle istişhad İbn Manzûr'un lûgatinde de yer almaktadır. Bk.: İbn Manzûr, *Lisâni'l-Arab* (Suûd: Vûzârtü's-Şuûnü'l-İslâmiyye), 15/180.

²³ Yûsufefendizâde, *Necâhu'l-Kârî li Sahîhi'l-Buhârî* (Nuruosmaniye, 927) 316b. Konuyla ilgili Nevevî'nin açıklamalarına da yer veren Yûsufefendizâde, "Hz. İbrahim 'Ben rahatsızım' dediği sırada ateşi vardı, yani gerçekten de hastaydı" diyen kimseleri Nevevî'nin eleştirdiğini ifade etmektedir. Buradaki açıklamalarına göre Nevevî, şayet ateşi olsa bile açıkça da zımmen de yalan söylemeyeceği görüşündedir. Şu kadar var ki

Yûsufefendizâde'nin yer vermediği ancak tefsirinden ulaşılan bilgilere göre Mâverdî ayrıca şunları eklemektedir: Hz. İbrahim yıldızlara bakınca yakalanacağı hastalığı anlamış bu sebeple öyle söylemiştir. Veya Allah'tan başkasına kulluk etmenizden dolayı rahatsızım anlamında söylemiştir. Yahut gerçekten hasta olduğu için -ki bazı müfessirlere göre Hz. İbrahim veba hastalığına yakalanmıştı²⁴- böyle söylemiştir. Ya da Hz. İbrahim'in bu sözleri 'Allah'ın peygamberinin dininden kaçtığınıza göre sizin nazarınızda ben hasta birisiyim' anlamında iğnelemek üzere söylenmiştir.²⁵

Bunun yanı sıra Mâverdî'nin Hz. İbrahim'e isnad edilen ikinci yalan meselesiyle ilgili iki yaklaşımdan bahsettiği görülmektedir. Açıklamalarının ilkinde göre Hz. İbrahim "Bu işi şu büyükleri yapmıştır" sözünü şarta bağlamıştır. Yani "şayet konuşabiliyorlarsa onlara sorun" şartından dolayı Hz. İbrahim'in yalan söylediği ileri sürülemez. Şöyle ki bu ifade, "konuşabiliyorlarsa yapmışlardır" anlamında söylenmiş bir sözdür.²⁶ Şart olarak ifade edilen "konuşma" eylemini yerine getirebiliyorlarsa "kırma" eylemini de onlar yapmıştır. Buradan "konuşamadıklarını söylüyorsanız, ben de yaptıklarını söyleyeyim" şeklinde mefhum-u muhalifin ortaya çıktığı görülmektedir. O halde Hz. İbrahim'in konuşamadıklarına dikkatlerini çekmek, onları uyarmak ve yanlış inanış içerisinde olduklarını ispatlamak için böyle söylemiştir. Mâverdî'nin Hz. İbrahim'in Sâre için "Kız kardeşimdir" sözüyle ilgili bir açıklamasına ulaşamadığı belirtilmelidir. Zira bir müfessir olarak âyet tefsirleriyle ilgilenmekte, "Kız kardeşimdir" sözü Buhârî'de yer aldığı için rivâyetin şerhine yer vermemektedir.

ya Nevevî'nin ya da Yûsufefendizâde'nin söz konusu ifadeleri yanlış anladığı görülmektedir. Zira kastedilen ateşi çıktığı için yalan söylediği anlamı değil, ateşi çıktığı için hasta olduğu ve hasta olduğuna dair doğruyu söylediği anlamıdır. Bu durumda Hz. İbrahim'in bu sözleri söylediği sırada gerçekten de ateşi çıktığını söyleyen kimseler –şayet bu bilgi sahihse- Hz. İbrahim'e yalan isnad edilemeyeceğine dair durumu ifade etmiş olmaktadır.

²⁴ Mukâtil b. Süleyman, *et-Tefsîr*, 3/611.; İbn Ebû Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, nşr. Esad Muhammed et-Tayyîb (by.: Mektebetü Nizâr, 1998), 8/2456, 10/3219.; Yahyâ b. Sellâm, *et-Tefsîr*, nşr. Hind Şelebî (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2004), 2/836.

²⁵ Mâverdî, *en-Nüket ve'l-Uyûn*, nşr. Abdulkasûd b. Abdirrahîm (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, t.y.), 5/56.

²⁶ Mâverdî, *en-Nüket ve'l-Uyûn*, 3/451.

Mâverdî ile nispeten benzer, zaman zaman da özgün açıklamalarda bulunan Taberî ise Resulullah'ın yukarıda kaydedilen rivayetini naklettikten sonra Yüce Allah'ın böyle söylemesi için izin vermiş olabileceğini, bunun da kavmini ikna etmesi, onlara nerede hata yaptıklarını ve ne kadar kötü kimseler olduklarını göstermesi için olabileceğini belirtmektedir. Zira ona göre bu durum tıpkı Yusuf'un kardeşleri bir şey çalmadıkları halde onlara, "Siz hırsızsınız"²⁷ demesi gibidir.²⁸ Konuyla ilgili naklettiği bir başka rivayette ise Hz. İbrahim'in "Ben rahatsızım" sözünün gerçeği yansıttığını ve veba hastalığına yakalandığı için böyle söylediğini belirtmektedir.²⁹ Ayrıca konuyla ilgili İbn Abbas'tan istişhadda bulunmakta, onun da bu yaklaşımda olduğunu nakletmektedir.³⁰ Taberî konunun açıklaması sadedinde bir başka ihtimalden daha bahsetmektedir ki o da Hz. İbrahim'in "Ben rahatsızım" sözüyle "Bu işi şu büyükleri yapmıştır" sözünü düşünüp nasihat almaları için söylemiş olabileceğidir.³¹ Bununla beraber Taberî'ye göre Hz. İbrahim'in hastalık belirtileri olmadığı halde hastayım demesinin sebebinin ölümle malul olan herkesin hasta olarak nitelenebileceği şeklinde açıklanması Resulullah'ın rivayetiyle örtüşmemektedir.³²

Yûsufendîzâde şerhinin devamında Kurtubî'nin (öl. 656/1258) "Bu işi şu büyükleri yapmıştır" âyetiyle ilgili tefsirini nakletmekte ve bu sözlerin, putların ilah olmadıklarını ispatlamaya yönelik bir tür girizgâh olduğu görüşünü kaydetmektedir. Kurtubî'ye göre Hz. İbrahim kavminin inancını eleştirmek ve bu husustaki iddialarının aleyhinde delil getirmek için böyle söylemiştir. Hz. İbrahim'in ifadeleri bir tür aklî istidlâldir ve şarta bağlı olarak söylenmiştir. Öyle ki "Bu işi şu büyükleri yapmıştır" sözlerini takiben "şayet konuşuyorlarsa onlara sorun"³³ şartını belirtmesi sebebiyle kendi ifadelerinin yalan beyan olmadığı ortaya çıkmaktadır.³⁴

²⁷ Yûsuf, 12/70.

²⁸ Taberî, *el-Câmi'u'l-Beyân*, 16/301.

²⁹ Taberî, *el-Câmi'u'l-Beyân*, 19/566.

³⁰ Taberî, *el-Câmi'u'l-Beyân*, 19/569.

³¹ Taberî, *el-Câmi'u'l-Beyân*, 19/568.

³² Taberî, *el-Câmi'u'l-Beyân*, 19/569.

³³ Enbiyâ, 21/63.

³⁴ Yûsufendîzâde, *Necâhu'l-Kârî li Sahîhi'l-Buhârî* (Nuruosmaniye, 927) 316b.

Nitekim İbn Kuteybe'nin (öl. 276/889) buna benzer açıklamada bulunduğunu söyleyen Yûsufefendizâde Mâverdî'nin kaydettiği benzer yaklaşıma da yer vermişti. Yûsufefendizâde'nin naklettiği İbn Kuteybe ve Kurtubî'nin tefsirlerinden anlaşıldığı kadarıyla putlara sorulamayacağı, sorulsa da konuşamayacakları açık olduğuna göre Hz. İbrahim'in sözleri gerçek anlamda değildir; onun ifadeleri sadece farazî bir beyandan ibarettir. Diğer bir ifadeyle Hz. İbrahim "Diyelim ki bu işi şu büyükleri yaptı haydi konuşuyorlarsa onlara sorun da söylesinler" demiş gibidir. Veya yukarıda Mâverdî ile ilişkili olarak ifade edildiği üzere "konuşabiliyorlarsa yapmışlardır" anlamında şarta bağlı söylenmiş bir sözdür. Dolayısıyla Hz. İbrahim aslında herhangi bir şekilde cevap vermemiş olmaktadır, bu ifadelerle çelişkide olduklarını göstermek için konuyu ulûhiyyet niteliklerine çekmiştir. Onun sözleri çelişkide olduklarını göstermek için ifade edilmiş farazî söz, hatalarından dönmelerini sağlamaya yönelik aklî istidlaldir.

Yûsufefendizâde'nin Kurtubî'den yaptığı alıntının muhtasar olduğu görülmektedir. Zira *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân* isimli eseri incelendiğinde müfessirin, kâfirleri hakka döndürmek için bu şekilde batılın zayıf ve işlevsiz olduğunu göstermelerinin câiz olduğunu söylediği, hatta bunun şüpheleri izale etme ve galebe çalma bakımından isabetli bir yöntem olduğunu belirttiği görülmektedir.³⁵ Kurtubî'nin "Bu işi şu büyükleri yapmıştır" sözünü değerlendirdiği bu satırlarından anlaşıldığı kadarıyla Hz. İbrahim yalan söylemek bir yana, bu sözleri söyleyerek fiili kendisinin işlediğine de işaret etmiştir. Nitekim putların yaptığını söylemesi bir tür alaydır ve bu sözlerden dolayı kendisinin yaptığı açığa çıkmaktadır. Bu hadiseden sonra kavminin onu ateşe atmaya karar vermesi bu yaklaşımı kuvvetlendirmektedir. Diğer yandan Kurtubî'nin bütün olarak üç yalan meselesiyle ilgili açıklamalarına göre "yalan" bir şeyi olduğundan farklı anlatmaktır. Hz. İbrahim'in söz konusu ifadeleri ise meselelerin diğer yönlerini, kendisine göre iyi taraflarını ve delil olan açılarını ifade etmesiyle ilgilidir. Dolayısıyla yalan olarak değerlendirilebilecek bir

³⁵ Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*, 11/300.

durum da yoktur; Hz. İbrahim kendisine bir ruhsat verilmiş ve onu kullanmıştır.³⁶

Hz. İbrahim'e isnad edilen diğer iki yalanla ilgili Kurtubî'nin değerlendirmeleri Yûsufefendizâde'nin şerhinde yer almasa da burada tespit edilmesi konunun ikmâli bakımından önem arz etmektedir. Öyle ki Kurtubî "Ben hastayım" ifadesinin tevriye sanatı³⁷ olduğunu belirtmektedir. Diğer yandan Hz. İbrahim'in "Ben hastayım" sözünün gerçek anlamda olabileceğini, İbn Abbas, İbn Cübeyr ve Dahhâk'ın bu görüşte olduklarını da sözlerine eklemektedir. Veya üçüncü bir ihtimal de bu sözü söylerken gelecek zamanı kastetmesi olabilir demektedir. Bu doğrultuda "Şüphesiz ki sen de onlar da ölüdürler"³⁸ âyetini delil getiren Kurtubî âyetin anlamının "sen de onlar da öleceksiniz" şeklinde olduğunu, dolayısıyla "sakîm" kelimesinin gelecek zaman anlamıyla değerlendirilmesi gerektiğini belirtmektedir. Keza tevriye sanatına göre uzak anlam olan ölüm hastalığının, burada yakın anlam olan bedenî hastalık gibi ifade edilmiş olması da mümkündür. Ayrıca Hz. İbrahim'in, eşi Sâre için "Kız kardeşimdir" demesinin de tevriye sanatı kapsamında olduğunu ifade eden müfessir burada din kardeşliğinin kastedildiğini söylemektedir.³⁹

Yûsufefendizâde "Bu işi şu büyükleri yapmıştır" ifadesiyle ilgili açıklamalarında kıraatlara da atıf yaparak vakf ve ibtidâ ilminden faydalanmaktadır. Öyle ki Kisâî'nin (öl. 189/805) "bel fe'alehu" dedikten sonra vakf yaptığını belirtmektedir. Kisâî'ye göre anlamın "kim yaptıysa o yapmıştır" şeklinde geldiğini, dolayısıyla söz konusu fiilin sorumlusunun kim olduğunun açık olduğunu, yani Hz. İbrahim'in kendisinin yaptığını inkâr etmediğini söylemektedir. Şerhinin devam eden satırlarında Kisâî'nin, "Bu kız kardeşimdir" sözüyle ilgili olmak

³⁶ Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*, 11/301.

³⁷ Yakın ve uzak iki anlama gelen kelimenin uzak anlamını kastetmek mânasında bedî' terimi. Bk.: İsmail Durmuş, "Tevriye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV İslam Ansiklopedisi, 2012), 41/45-47.

³⁸ Zümer, 39/30.

³⁹ Kurtubî'nin kendi ifadeleri ve konuyla ilgili diğer detaylar için bk.: Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*, 15/92-93.

üzere 'Sâre'nin din kardeşi olduğunu kastetmiş olabilir' dediğini de eklemektedir.⁴⁰

Hz. İbrahim'e isnad edilen üç yalanla ilgili şerhine devam eden Yûsufefendizâde İbn Akîl'in (öl. 769/1367) akıl ve mantık eksenindeki açıklamalarına da yer vermektedir. İfadelerine göre akıl/mantık, Hz. İbrahim'e isnad edilen yalan söyleme fiilinin açıklanması ve izale edilmesi gerektiğini göstermektedir. Çünkü Allah Teâlâ'dan haber getiren bir elçinin doğru sözlü ve güvenilir olması gerekmektedir. Yalan söylemesinin mümkün olduğu söylenen bir kimsenin güvenilir olması ise mümkün değildir. Kaldı ki Hz. Peygamber'in rivayetlerinde Hz. İbrahim'in yalan söylediğinin ifade edilmesi sadece dinleyenlerin anladıkları ve algıladıkları anlam sebebiyledir. İbn Akîl'e göre yine de yalan söylediği iddia edilse bile Hz. İbrahim'in yüksek makamından dolayı ancak büyük bir korku halinde (veya bir belâyı def etmek üzere) bunları söyleyeceği anlaşılmaktadır. Bu durumda yalan söylemek câizdir. Hatta böyle bir durumda iki kötülükten daha azına katlanıp daha büyüğünden kaçınmak için yalan söylemek farzdır.⁴¹ Yûsufefendizâde'nin tespitlerine göre fukaha, bazı durumlarda yalan söylemenin câiz olduğunda, hatta farz bile olabileceği noktasında ittifak etmiştir. Sözgelimi zalim birisi bir emaneti gasp etmek istese, emanet edilen kişinin bu malın nerede olduğunu bilmediği yönünde yalan söylemesi farzdır; öyle ki bu konuda yemin etmesinde bile mahsur yoktur.⁴² Buna göre Hz. İbrahim de zalim kimseler karşısında -şayet söylediye bile- bu durumdan dolayı yalan söylemiştir ki bunun dinen câiz hatta farz olduğu görülmektedir. Bu noktada Zeccâc'ın (öl. 311/923), Şu'arâ sûresinin 82. âyetinde Hz. İbrahim'in hatalarından dolayı bağışlanma dilemesi meselesini bu üç yalan ile ilişkilendirdiği ancak bunlar hata ise bile alelade hatalar oldukları için Hz. İbrahim'in ismet sıfatına hâlel getirmediği görüşünde olduğu belirtilmelidir.⁴³

⁴⁰ Yûsufefendizâde, *Necâhu'l-Kârî li Sahîhi'l-Buhârî* (Nuruosmaniye, 927) 317a.

⁴¹ Yûsufefendizâde, *Necâhu'l-Kârî li Sahîhi'l-Buhârî* (Nuruosmaniye, 927) 317a.

⁴² Yûsufefendizâde, *Necâhu'l-Kârî li Sahîhi'l-Buhârî* (Nuruosmaniye, 927) 317a.

⁴³ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 4/94.

Sonuç

Hız. İbrahim semavî dinlerin tamamında övgüyle bahsedilen ve örnek alınması istenen bir şahsiyettir. Allah Teâlâ'nın ona attığı değerin samimiyet, sadakat ve teslimiyetinden ileri geldiği açıktır. Sadece samimi bir inanan olduğu için değil, aynı zamanda bir peygamber olduğu için de Allah katında üstün bir konuma sahip olmuştur. Nitekim Allah Teâlâ'nın kendisini sınadığı, bu vesileyle ondan sonraki ümmetlere çeşitli mesajlar verdiği her hadisede takdirle karşılanacak kararlar almış ve uygulamıştır. Ateşe atılması, evlâdını kurban etmesi, ailesini kızgın çölde yalnız bırakması, birçok defa hicret edip gittiği her yerde Allah'ın dinini yaymaktan vaz geçmemesi bunlardan bazılarıdır. Söz konusu hadiseler esnasında birtakım ayrıntı diyaloglar gerçekleşmiştir ki bütün içerisinde esasen önemsiz kalmaktadır. Yine de ilgili diyalogların mahiyetleri ile Hız. İbrahim'in iman ve şahsiyeti beraber düşünüldüğünde bazı vehimler ortaya çıkmıştır.

Hız. İbrahim'in kavmi kendisini bayram kutlamalarına katılması için çağırdığında "Ben rahatsızım" demesi ulemânın üzerinde durduğu meselelerin ilki olmuştur. Bu ifadeleri söylediğinde şüphe olmayan Hız. İbrahim'in kastı ise birçok açıdan açıklanmaya çalışılmıştır. Gerçekten hasta olduğunun, veba hastalığına yakalandığının, ölümle malul olan her beşer gibi ölüm hastalığını kastettiğinin, gelecek zamanı kastederek aslında "Ben hasta olacağım" dediğinin, sizin dininizi kabul etmediğim için size göre ben hasta birisiyim anlamında söylediğinin, Allah'tan başkasına kulluk ettikleri için onların halinden dolayı rahatsız olduğunun, onlarla kutlamalara katılamayacak kadar yorgun olduğunu ifade ettiğinin belirtilmesi söz konusu açıklamaların başında gelmektedir. Bu açıklamalar doğrultusunda Hız. Yusuf'un kardeşlerine "Siz hırsızısınız" demesine benzetildiği görülmektedir. Buna göre onlara hatalarını göstermek ve bunu iyice anlamalarını sağlamak için yapmıştır. Keza Allah Teâlâ'nın "Sen de öleceksin onlar da ölecekler" anlamında "inneke meyyitün ve innehum meyyitun" buyurmasının delil getirildiği de görülmektedir. Diğer açıklamaların da Arap dilinden veya herhangi bir nasstan delili olduğu anlaşılmaktadır. Bu sebeple Hız. İbrahim'in "Ben rahatsızım" sözünü neden söylediğinde ittifak sağlanamasa da

açıklamaların büyük çoğunluğunun anlamlı ve tutarlı olduğu görülmektedir. Bununla ilişkili olmak üzere Hz. İbrahim'in "Bu işi şu büyükleri yapmıştır" sözüyle ilgili açıklamaların da son derece anlamlı karşılıkları/delilleri vardır. Öyle ki bunlardan tarafımızca da en öne çıkanı Hz. İbrahim'in bu sözünü şarta bağlamış olmasıdır. Hz. İbrahim "Bu işi şu büyükleri yapmıştır" demekle beraber "şayet konuşabiliyorlarsa onlara sorun" ifadelerini eklemiştir. Buna göre söze bütün olarak bakıldığında Hz. İbrahim'in apaçık alay ettiği anlaşılmaktadır. Ahmed Yesevî'ye isnad edilen "namaza yaklaşma" mantığıyla sözün bir kısmının alınmasının manadan saptırdığı bu örnekte de tekrar ortaya çıkmaktadır. Zira bu sözüyle Hz. İbrahim "Diyelim ki şu büyükleri yapmıştır hadi konuşabiliyorsa kendisine sorun" anlamında bir söz söylemiş olabileceği gibi "Şayet konuşabiliyorsa yapan da odur" anlamına gelecek bir söz söylemiş olması da mümkündür. Zira konuşmaya, herhangi bir zarar ve fayda vermeye güçlerinin yetmeyeceğini söyleyen yine muhatap olduğu kavmidir. Ayrıca bu sözlerden sonra durup düşündükleri, kendilerini eleştirdikleri ve yine fesada düşerek Hz. İbrahim'i ateşe atmaya karar vermeleri sözün alay ve kınama içerikli mana taşıdığını göstermektedir.

Hz. İbrahim'in hanımı Sâre için "Kız kardeşimdir" demesi, sadece rivayete dayalı bir bilgi olduğu için üç mesele içerisinde en az tartışılan konudur. Ancak bu tartışmanın azlığı ifadenin açıklığından değil neredeyse ittifak edilen bir anlamın benimsenmesinden kaynaklanmaktadır. Söz konusu anlam ise Sâre'nin, Hz. İbrahim'in din kardeşi olmasıdır. Hadisenin akışı ve Hz. İbrahim'in içinde bulunduğu durum bu anlamı çağrıştıran sözü söylemesini mümkün kılmaktadır. Nitekim Resulullah'ın "Biz sudan gelenleriz" diyerek "Biz her şeyi sudan yarattık." (Enbiyâ, 21/30) âyetini kastetmesi ama muhatabının onların körfez tarafından geldiklerini sanması hadisesi de buna benzemektedir.

Hz. İbrahim'in araştırmaya konu edilen üç sözünün bu çalışmada tespit edilmiş yahut edilmemiş olsun daha birçok anlam içerdiği açıktır. Ancak ona yalan isnad edilmesi noktasında esas etkenin Hz. Peygamber'in bizzat kendisi ifadeleri olduğu belirtilmelidir. Öyle ki Buhârî, Müslim başta olmak üzere birçok temel hadis kaynağında yer alan rivayete göre Resulullah, "İbrahim üç yer haricinde asla yalan söylememiştir" buyurmuştur. Bu ifade Hz. İbrahim'in üç yerde yalan

söylediği yaklaşımını Resulullah'a isnad etmektedir. Rivayet(ler)in sıhhatinde herhangi bir cerh durumu söz konusu olmadığından ulemâ Resulullah'ın "kizb/yalan" lafzıyla ilgili kastını da açıklamıştır. Bazıları burada Resulullah'ın dinleyenler açısından değerlendirdiği için "yalan" ifadesini kullandığını belirtmiştir. Yani dinleyenler ilgili söze kandıkları için Resulullah bunları "kizb" lafzıyla ifade etmiştir ama Hz. İbrahim'in kendisinden yalan söz sadır olmamıştır. Dinleyenler yanlış anlamaları veya Hz. İbrahim'in tevriye sanatını kullanması sebebiyle kanmışlardır. Diğer bazıları ise ilgili sözlerin "kizb" hükmü taşıdığını ancak Hz. İbrahim'in içinde bulunduğu durum sebebiyle bunları söylediğini belirtmişlerdir. Şöyle ki Hz. İbrahim veya bir başka Müslümanın can, mal, namus gibi korunması gereken şeyleri korumak için yalan söylemesinin dinen câiz olduğunu, hatta yerine ve muhatabına göre yemin bile edebileceğini belirtmişlerdir. Fıkhen bunun dinde karşılığı olduğunu, ulemânın ittifakla buna cevaz verdiklerini, bazı fakihlerin böyle davranışın farz bile olabileceğini söylemişlerdir. Konuyla ilgili bu bağlamdaki bir diğer yaklaşım ise Hz. İbrahim'in bu ifadelerinin ikinci veya üçüncü hiçbir kimseyi etkilemediği, dolayısıyla basit hatalardan ibaret oldukları, bunların onun ismet ve fetânetine hâlel getirmediği gibi makamının yüceliğini de sarsmadığı yaklaşımında bulunmuşlardır. Netice itibariyle Yūsufendizâde'nin ulaştığı, delilleriyle, örnekleriyle detaylı olarak açıkladığı bu üç mesele rivayette "kizb/yalan" şeklinde tanımlansa da gerek anlam çoklukları, gerek tevriye, münazara, mu'araza gibi edebi ve belâğî tartışma sanatları, gerekse fikhî hükmü sebebiyle Hz. İbrahim'in örneğine ve önderliğine gölge düşürmemektedir.

Kaynakça

- Ahmed b. Hanbel. *el-Müsned*. nşr. Heyet. 12 Cilt. b.y.: Cem'iyetü'l-Meknez, 2010.
- Aynî. *'Umdetü'l-Kârî*. Mısır: y.y., t.y..
- Buhârî. *el-Câmi'u's-Sahîh*. nşr. Muhammed Züheyr en-Nâsır. b.y.: Dâru Tevki'n-Necât, 2001.
- Durmuş, İsmail. "Tevriye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV İslam Ansiklopedisi, 2012.

- Ebû Dâvûd. *es-Sünen*. nşr. 'Âdil Muhammed 'Ammâr. 8 Cilt. Kahire: Dâru't-Te'sîl, 2015.
- Ebû Nuaym el-İsfehânî. *el-Müsnedü'l-Mustahrec alâ Sahîh-i İmam Müslim*. Beyrut: y.y., 1996.
- el-Hâlidî, Salah Abdulfettâh. *el-Kasasu'l-Kur'ân*. Cidde: Dâru'l-Beşîr, 1998.
- İbn Ebû Hâtim. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*. nşr. Esad Muhammed et-Tayyîb. by.: Mektebetü Nizâr, 1998.
- İbn Manzûr. *Lisânü'l-Arab*. 20 Cilt. Suûd: Vüzârtü's-Şuûnü'l-İslâmiyye.
- Kurtubî. *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*. nşr. Hişam Semîr el-Buhârî. Riyad: Dâru Âlemi'l-Kütüb, 2003.
- Mâverdî. *en-Nüket ve'l-Uyûn*. nşr. Abdulkâsım b. Abdurrahîm. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, t.y..
- Mukâtil b. Süleyman. *et-Tefsîr*. thk. Mahmûd Şehhâte. 5 Cilt. Beyrut: İhyâi Turâsi'l-İslâmî, 2002.
- Mücâhid. *et-Tefsîr*. nşr. Muhammed Abdusselâm. Mısır: Dâru'l-Fikri'l-İslâmî, 1989.
- Müslim. *es-Sahîh*. nşr. Heyet. 7 Cilt. Kahire: Dâru't-Te'sîl, 2014.
- Özkan, Halit. "Yûsufefendizâde", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Taberî. *el-Câmi'u'l-Beyân*. nşr. Abdulmuhsin et-Türkî. 24 Cilt. by.: Dâru Hicr, 2001.
- Yahyâ b. Sellâm. *et-Tefsîr*. nşr. Hind Şelebî. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2004.
- Yûsufefendizâde. *Necâhu'l-Kârî li Sahîhi'l-Buhârî*. İstanbul, Nuruosmaniye Kütüphanesi, Nuruosmaniye, 927.
- Zeccâc. *Me'âni'l-Kur'ân*. nşr. Abdulcelil Abduh Şelebî. 5 Cilt. Beyrut: 'Âlemü'l-Kütüb, 1988.